

SZOMSZÉDOK – EGYMÁS KÖZÖTT, EGYMÁSÓRÓL

A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata

Mint ahogyan embertársainkról, barátainkról és kollégáinkról a köztünk levő személyes kontaktusok tükrében formálunk véleményt, ugyanígy az egyes nemzetek a másiktól gazdasági teljesítményeik, kulturális és tudományos értékeik, illetve ezek recepciója alapján mondanak ítéletet. A kulturális kontaktológia – mint diszciplinárizálódott tudásanyag, a művelődéstörténet része – azokat az érintkezési pontokat tárja fel, értékeli és elemzi, amelyek két civilizáció, nemzet vagy etnikum kulturális produktumait összekötik, kölcsönösen megtermékenyítik, valamint filológiai és forráskritikai módszerekkel verifikálja. Előjáróban leszögezzük, nem célszerű, ha a kulturális kapcsolattörténet kutatói a „cui prodest” elvét állítják vizsgálódásaik középpontjába, mivel ez – a legtöbb esetben – az úgynevezett nagy kultúrnemzetek szupremáciáját sugallja, és erősen degradálja a „kis népek” kultúráteremtő jelentőségét. Pedig vitathatatlan, még ha a mind jobban globalizálódó világ ennek ellenében is hat, hogy a kis lélekszámú nemzetek is képesek maradandó és örökbecsű szellemi alkotásokra, kulturális teljesítményekre.

Magyarországon a kapcsolattörténeti kutatások mintegy másfél évszázados múltra nyúlnak vissza. Közismert, hogy a fenti időszakban a magyar–francia érintkezésekről Eckhardt Sándor, Sötér István, Köpeczi Béla, Gábrriel Asztrik, Szirmay Mária, Baranyai Zoltán, H. Balázs Éva, Sörös Pongrácz, Birkás Géza, Bajomi Lázár Endre, a magyar–német kontaktusokról Heller Ferenc, Pukánszky Béla, Mádl Antal, a magyar–lengyel kapcsolatokról Divéký Adorján, Kovács Endre, Kapronczay Károly, Gerézdi Rabán, Nyáry Pál és mások számos dolgozatot publikáltak. A magyar–olasz kulturális relációkról Veress Endre, Koltay-Kastner Jenő, Szauder József, Ádám Magda, Csorba László, a „hungarus” diákok külföldi egyetemjárásáról, peregrinációjáról pedig Ábel Jenő, Tonk Sándor, Lukinich Imre, Hoffmann Gizella, Gömöry György és Szögi László adott közre írásokat. Szomorúan konstatáljuk ugyanakkor, hogy az említett kapcsolattörténeti kutatásokhoz viszonyítva – hazai történetírásunkban – lényegesen kisebb teret kapott a kelet-közép-európai szomszédos népekhez fűződő kulturális érintkezések vizsgálata. Minden túlzás nélkül ez jellemző a 18. századi magyar–orosz kontaktusok tudományos igényű feltáráására is.

Bár az elmúlt százötven évben számos kiváló színvonalú tanulmány született a címben jelzett problematikáról, alapvetően mégsem lehetünk elégedettek az eddigi kutatások összteljesítményével. Viszonylag jól ismert, hogy a témára vonatkozó eddigi történettudományi kutatások mérlege lehetne még kedvezőbb is, mivel a publikációk száma, minősége és szakmai megbízhatósága nem ritkán elmarad a tudományos közélet igényeitől.¹ A magunk részéről hangsúlyozni kívánjuk, hogy a magyar történészek közül Thallóczy Lajos,² Márki Sándor,³ Hodinka Antal,⁴ Tardy Lajos,⁵ Váradi-Sternberg János,⁶ Niederhauser Emil⁷ valóban értékes, szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. Ugyanez mondható el V. M. Isztrin,⁸ N. I. Petrov,⁹ A. P. Barszukov,¹⁰ N. I. Sztjelleckij,¹¹ P. P. Mitrofanov¹² és az orosz polgári történettudomány más képviselőiről, valamint a moszkvai Szlavisztikai Intézet kutatóiról, köztük Tofik Iszlamov¹³ és Olga Havanova¹⁴ munkásságáról. Az eddig elért számos kutatási

eredmény ellenére – amely több történész-nemzedék közös produktuma – kissé szomorúan kell megállapítanunk, hogy a címben jelzett tematikáról ez ideig még nem látott napvilágot összefoglaló szintézis. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni e tanulmány írójának 1994-ben, a Joskar-Olai Állami Egyetem támogatásával megjelent kontaktológiai munkája, valamint a „Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)” és az „Életutak találkozása (1703–1848)” című köteteinek kiadása.¹⁵

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyozni szeretnénk, hogy a továbbiakban nem kívánjuk görcső alá venni a 18. századi magyar–orosz érintkezések teljes spektrumát, köztük a politikai, gazdasági, kereskedelmi,¹⁶ katonai¹⁷ kapcsolatok szerteágazó területeit, mivel ezek messze meghaladnák írásunk időbeli korlátait, és tematikailag egyébként is jól elkülönülnek a kulturális kontaktológia problémáitól.¹⁸ A magunk részéről azokra az „arkhimédészi pontokra” hívjuk fel a figyelmet, amelyekre a kölcsönös érintkezések rendszere épült, és jó fogódzó pontokat jelentenek a sokszínű, árnyalt és egymás megismerésére irányuló relációk megértéséhez.

A magyar és az orosz kutatók egyetértene abban, hogy a 18. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutizmusok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar Királyság és az európai nagyhatalommá váló Oroszország viszonyát ugyanis nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is) miként adott lökést, messze ható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein.¹⁹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai, polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a vallási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadott állami szolgálatba magyar („hungarus”) származású, itthon gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket és délvidéki szerb áttelepülőket. Utóbbiak esetében nemcsak a szakmai karrier, az anyagi megbecsülés szerepelt vonzerőként, hanem a felekezeti azonosságtudat és a „nagy szláv testvér” iránti szimpátia is.²⁰

Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a 18. századi kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak. V. M. Richter,²¹ Ja. Csisztovics,²² Schultheisz Emil,²³ Tardy Lajos,²⁴ Szilvay Konstantin²⁵ és e tanulmány írójának²⁶ munkáiból ma már rekonstruálni tudjuk azon medikusok tevékenységét, akik Oroszországot második hazájuknak tekintve kimagasló szakmai karriert értek el. A magyar művelődéstörténet végre büszke lehetne európai színvonalú teljesítményeikre, és megérdemelnék, hogy nevük bekerüljön a kultúrtörténeti szintézisekbe. Nem kell szégyenkeznünk amiatt, hogy az itthon üldözött, német és holland egyetemeken tanult, protestáns felekezetű Gyöngyössi Pál, aki 1753-ban lépett cári szolgálatba, 1763-tól II. Katalin udvari orvosaként dolgozott.²⁷ A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az államtanácsosi rangra emelt Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója)²⁸ és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult neves pétervári sebészprofesszor, több tudományos mű szerzője)²⁹ munkásságáról is. Jelentős szakmai karriert mondhatott magáénak az 1738-ban Sárospatakon született, 1762-től a moszkvai orvosi iskolában tanult Keresztúri Ferenc, a Moszkvai Egyetem

orvosi fakultásának dékánja, a neurofiziológiai kutatások egyik úttörője, több külföldi akadémia tiszteletbeli tagja.³⁰ Legalább ilyen jelentős szakmai teljesítményt ért el az 1770-ben, a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor cár háziorvosa, 1816-tól államtanácsos, J. W. Goethe barátja, N. V. Gogol nevelője a nyezsini gimnáziumban, az odesszai líceum igazgatója), aki polihisztorként – a medicina, a botanika, a régészet, a pedagógia és az őshazakutatás terén elért eredményeiért – méltó az utókor figyelmére.³¹ E korszak kiváló orvosai között említhetjük Koritáry Györgyöt is, a harkovi egyetem magyar származású, 38 éves korában elhunyt szemészprofesszorát és dékánját.³² Megítélésünk szerint 1815-ig mintegy 15–20 magyar orvos dolgozott Oroszországban, akik közül még Dobsa Ferenc, Polyánkai Ignác, Cserszki Antal, Nyilasi Ferenc, Baranyai László és Österreicher Lipót neve érdemel figyelmet.³³ (Itt jegyezzük meg, hogy már Borisz Gudunov egyik udvari orvosa, Rietlinger Kristóf is Magyarországról került Moszkvába!)³⁴

A magyar („hungarus”) származású pedagógusok oroszországi karrierje kapcsán ugyancsak szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a hazai neveléstörténeti munkák még említést sem tesznek tevékenységükről. Pedig a 18. század elejétől jó néhányan közülük az orosz oktatásügy élvonalában dolgoztak, és a korszak színvonalát messze meghaladó szakmai, etikai, didaktikai és metodikai elveket képviseltek. Ismeretes, hogy a Karácscfalván született, nyugat-európai egyetemeken tanult Zékány Jánost 1698-ban maga I. Péter (1689–1725) hívta meg Oroszországba, ahol előbb a Nariskin hercegek, majd a későbbi II. Péter (1727–1730) nevelője lett. Az orosz uralkodó annyira megbízott benne, hogy a cári javak felügyelőjévé is kinevezte, ám emiatt összetűzésbe került a mindenható kegyencsel, A. D. Mensikov herceggel.³⁵

A Magyar Királyság területéről Oroszországba áttelepült pedagógusok közül kétségtelenül a legnagyobb karriert az 1741-ben született F. I. Jankovič érte el, aki Karlócán, Pozsonyban és Bécsben tanult. A temesvári tankerület főigazgatójaként jelentős szerepe volt az úgynevezett normamódszer és a J. I. Felbiger által kidolgozott korszerű pedagógiai elvek meghonosításában. 1782-ben II. Katalin felkérésére utazott Oroszországba, ahol az ő nevéhez fűződik 1783-ban az első tanítóképző szeminárium létrehozása és az 1786-os Iskolai Szabályzat (Skolnij usztav) kidolgozása. Az „orosz népiskola atyjaként” emlegetett Jankovič pályafutása során mintegy 30 tankönyvet, számos tanári segédanyagot, pedagógiai útmutatót írt, amelyek évtizedekig használatban voltak.³⁶ Kár, hogy a hazai neveléstörténeti szintézisek, egyetemi jegyzetek erről nem tudnak!

Tanárként és jogásként is egyaránt figyelmet érdemel a kárpátaljai születésű, Sátoraljaújhelyen, Kassán és Bécsben tanult Balugyánszky Mihály (1769–1847) tevékenysége, aki 1803-ban – Orlay János meghívására – került a nagyváradi jogakadémia professzoraként Oroszországba. Balugyánszky éveken át a későbbi I. Miklós cár jogi nevelőjeként dolgozott, majd az 1819-ben alapított pétervári egyetem első rektorává nevezték ki. I. Miklós uralkodása alatt igazságügyi államtitkár és a 15 kötetes orosz törvénytár szerkesztője lett.³⁷ Balugyánszkyval egy időben érkezett Oroszországba Lódy Péter (a lembergi egyetem korábbi professzora és Martinovics Ignác ottani tanártársa), aki Péterváron az egyetem bölcsészeti (filozófiai) karának lett a dékánja.³⁸

Érdeességképpen jegyezzük meg, hogy az I. Sándor által alapított új egyetemeken is több Magyarországról áttelepült tudós dolgozott. Köztük említhető a Göttingenben tanult, az első szerb nyelvű fizikatankönyv szerzőjeként ismert

Sztojkovics Athanáz, a harkovi egyetem későbbi rektora.³⁹ Az ő ottani kollégájaként ismert, a római jogot és büntetőjogot tanító Pavlovics Konstantin, valamint Dudrovics András, a filozófia és a logika professzora.⁴⁰ (Itt jegyezzük meg, hogy a Magyarországról áttelepült tudóstanárok nemcsak az egyetemeken, hanem a jó nevű gimnáziumokban is oktattak, mint például Kukolnyik László, a nyezsini gimnázium igazgatója és Schildhauer Frigyes, A. Sz. Puskin egyik nevelője a Carszkoje Szeloi líceumban.)

A korabeli kontaktológiai kutatások egyik „fehér foltját” az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémia és hazai tudósaink kapcsolatai jelentik. Ezen a területen még újabb levéltári és kéziratári kutatásoknak kell tisztázni Bél Mátyás,⁴¹ Hell Miksa,⁴² Segner János András,⁴³ Born Ignác,⁴⁴ Kalmár György,⁴⁵ Torkos József,⁴⁶ Hannulik János,⁴⁷ Martinovics Ignác,⁴⁸ Fessler Ignác Aurél⁴⁹ és mások oroszországi kapcsolatait. Érdemes lenne tanulmányozni a Pétervári Tudományos Akadémia pályázataira benyújtott munkákat, mivel köztük bizonyára több magyar szerző értekezését is megtalálhatnánk. (Itt említjük meg, hogy 1783-ban a brassói születésű Hedwig János „A mohák szaporodásáról” című német nyelvű művével nyerte el az akadémiai díjat!)⁵⁰ Célszerű lenne vizsgálni azt is, hogy az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomiceszkoje obszcsesztvo) pályázataira kik nyújtottak be tanulmányokat Magyarországról, és szerzőik milyen eredményt értek el. Ugyanígy hosszú ideje adósak vagyunk Tessedik Sámuel⁵¹ és Andrej Szamborszkij⁵² (két lelkész és polihisztor) szakmai kapcsolatainak feltárásával.

A fentiekhez hasonlóan nagy lemaradásban vagyunk a korabeli magyar szerzők Oroszországra vonatkozó úti feljegyzéseinek, naplójának és memoárjainak feldolgozásával is. Érdemes lenne vizsgálni, hogy báró Tóth Ferenc,⁵³ gróf Benyovszky Móric,⁵⁴ Kalatay Ferenc,⁵⁵ Esterházy László Bálint⁵⁶ és mások írásai hogyan jellemezték a 18. századi Oroszországot, és ezek mennyiben különböznek a kortárs nyugat-európai utazók megállapításaitól.

Lényegesen jobb helyzetben vagyunk a 18. századi és 19. század eleji – a Napóleon elleni háborúk időszakában ugrásszerűen megszorodó – orosz utazók, főként katonatisztek és diplomaták Magyarországra vonatkozó úti feljegyzéseit illetően. Ma már jól ismerjük V. G. Barszkij, A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij, A. M. Danyilevszkij és mások hazánkra vonatkozó feljegyzéseit,⁵⁷ amelyek értékes dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak. Fontosak ezek a feljegyzések nemzeti identitástudatunk szempontjából is, mivel olyan szokásokra, mentalitásbeli sajátosságokra és nemzet-karakterológiai vonásokra is felhívják a figyelmet, amelyek nem mindig hízelgők ránk nézve.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük azon orosz diákok – köztük I. J. Falkovszkij, A. Pekalickij, A. P. Sztavinszkij és mások – életútját, akik hosszabb-rövidebb ideig magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak. Szorosan összefügg ezzel a problematikával az is, hogy az adott időszakban milyen orosz nyelvű vallási és tudományos művek, tankönyvek jutottak el Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez, akik egyre erősödő szimpátiával tekintettek a keleti szláv testvérré.⁵⁸

A kontaktológiai kutatások eddigi eredményeit vizsgálva nem titkolt hiányérzetünk támad, ha a kulturális érintkezések kölcsönös sajtóviasszhangját keressük. Nem rendelkezünk ugyanis olyan tanulmányokkal, amelyek azt elemeznék,

milyen recepciójuk volt a 18. századi magyar kultúra és tudomány teljesítményeinek az orosz folyóiratok és napilapok hasábjain. Magyar részről viszont Tardy Lajos⁵⁹, Bor Kálmán⁶⁰ és e tanulmány szerzője⁶¹ már kísérletet tettek arra, hogy bemutassák az 1780–1815 közötti orosz kultúra magyarországi sajtóviasszhangját, azokat a szerkesztőket és publicistákat, köztük Pataki Miklóst, Molnár Jánost, Péczeli Józsefet, Sándor Istvánt, akik népszerűsítő írásaikkal, recenzióikkal jelentősen hozzájárultak a „másik fél” kiemelkedő teljesítményeinek magyarországi megismertetéséhez. A fent említett tanulmányokból, ha mozaikszerűen is, kirajzolódik az a kép, mit tudhatott a korszak olvasója az orosz szellemi életről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő tudósokról, az 1755-ben létrehozott Moszkvai Egyetemről, a 19. század elején alapított felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez fűződő reformokról, az orosz irodalom, képzőművészet, zene és színházi élet főbb teljesítményeiről. Ezek a kontaktológiai adatok meggyőzően bizonyítják, hogy bár nem beszélhetünk a 18. századi magyar–orosz kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt hivatalos együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés.

A rendelkezésre álló történeti forrásokból világosan kitűnik azonban, hogy a magyar és az orosz közvélemény egyaránt keveset tudott egymásról, és a másik felet érintő híradások – az információáramlás lassúsága miatt – csak viszonylag nagy késéssel jutottak el a másik néphez. Meglehetősen csekély lehetett, mindössze néhány tucatra becsülhető mindkét országban azok száma, akik igazán jól értesültek voltak a szomszédos állam tudományos és művészeti produktumairól, a kulturális élet időszzerű kérdéseiről. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politizáló és újságolvasó nemesség, valamint a kialakuló polgárság felsőbb rétege lényegesen többet tudhatott a határokon túl zajló eseményekről, mint a többnyire lokális problémákkal foglalkozó paraszti népesség. Ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a 18. századi kulturális érintkezések a két ország között bizonyára még hatékonyabbak és intenzívebbek lehettek volna, ha a magyar közvéleményre nem hatott volna bénítóan a „Dávid és Góliát szindróma”, az „északi kolosszustól” való fenyegetettség érzete. A politizáló nemesség ugyanis – Lengyelország három felosztását követően – némi aggodalommal figyelte az „orosz medve birodalmáról” érkező híreket, tudósításokat, amelyek egy esetleges katonai expanzió vízióját keltették.⁶²

A korabeli kulturális kapcsolatok – 200 év távlatából is – örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy a szomszédos népek mindig megértéssel, kellő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell, hogy legyenek a másik ország polgárai iránt. Ebben pedig kulcsszerepet a kulturális „hidépítők” játszanak, akik örökbecsű alkotásaikkal teremtik meg azokat az arkhimédészi pontokat, amelyekre a tudományos és művészeti kapcsolatok rendszere ráépülhet. Ezek kutatásakor azonban sohasem célszerű azt vizsgálni, hogy melyik fél adott többet a másiknak, mivel a 18. századi magyar–orosz kulturális kontaktusok pregnáns módon éppen arról vallanak, hogy egy relatíve kis lélekszámú nép is képes jelentős teljesítmények létrehozására és a másik kultúrkörbe tartozó produktumok közvetítésére. Nem az a feladatunk tehát, hogy egymás múltbeli teljesítményeit méricskéljük, hanem sokkal inkább az, hogy a feledés homályába merült, ma már csak a szakemberek szűk körében ismert kultúrtörténeti adalékokat feltárjuk és feldolgozzuk kapcsolattörténeti szintéziseink hasábjain.

Jegyzetek

- ¹ Erre vonatkozóan lásd: Magyarország és Kelet-Európa (A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel). Szerk.: Gál István. Budapest, 1947; *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Budapest, 1955; Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Budapest, 1956.
- ² *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884; *Uő*: Tudákos levelek. Budapest, 1914.
- ³ *Márki Sándor*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIII. Budapest, 1913; *Uő*: Magyarok orosz állami hivatalban. In: *Aradi Hírlap*, 1884. május 15. (113. sz.); *Uő*: Orosz–magyar kereskedelem. In: *Aradi Közlöny*, 1887. január 3.
- ⁴ Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest, 1910; *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Hodinka Antal* válogatott kéziratai. Válogatta, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Uő*: Muszka könyvtárak hazánkban, 1711–1771. In: *Könyv és Könyvtár* (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve), 1925. 47–62.
- ⁵ Legfontosabb munkáihoz lásd: *Tardy Lajos*: A budai „orosz könyvtár” és az ürömi mauzóleum orosz leírói. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1965–1966. Budapest, 1968. 429–445.; *Uő*: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; *Uő*: Históriai nyencfalatok. Budapest, 1989; *Uő*: Kaukázusi magyar tükrök. Budapest, 1988; *Uő*: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982; *Uő*: Orosz utazók Budán és Pesten. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVIII. kötet. Budapest, 1971. 202–209; *Uő* (szerk.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988.
- ⁶ *Váradi-Sternberg János*: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971; *Uő*: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Budapest, 1974; *Uő*: Mir poezii i druzsbi (Issledovanyija v oblasztyi russzko–vengerszkij szvjazej). Uzsgorod, 1979; *Uő*: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981. Életútjáról és tudományos tevékenységéről lásd: *Benda Kálmán*: Váradi-Sternberg János búcsúztatása. In: *Századok*, 1992. 5–6. sz., 692–694.
- ⁷ *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. Budapest, 1995; *Uő*: Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966; *Uő*: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica*. T. 3. Budapest, 1964. 73–82.; *Uő*: Az összehasonlító történetírás lehetőségei és korlátai. In: *A komparatistika kézikönyve*. Szerk.: Fried István. Szeged, 1987. 189–204.; *Uő*: I. Péter („Életek és korok” sorozat). Budapest, 1967; *Uő*: Így élt Nagy Péter. Budapest, 1974.
- ⁸ *V. M. Isztrin*: Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrograd, 1915; *Uő*: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. In: *Zsurnal Minisztjersztva narodnogo proszvescsenyija*. Novaja szerija, csaszty 41. Szankt-Petyerburg, 1912. 9. sz., 78–109.
- ⁹ *N. I. Petrov*: Avtobiograficeszkijje zapiszki preoszvjasconnogo Irinyeja Falkovszkogo. Csaszty I. (1762–1783). In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*, 1907. Knyiga VII. 456–479.
- ¹⁰ *A. P. Barszakov*: Zsizny i trudi V. G. Barszkogo. Szankt-Petyerburg, 1885.
- ¹¹ *N. I. Sztjelleckij*: Protoijerej A. A. Szamborskij. In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
- ¹² *P. P. Mitrofanov*: Oppozicija reformam Joszifa II v Vengrii. Szankt-Petyerburg, 1905.
- ¹³ *T. M. Iszlamo*: Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovetszkij isztoriceszkij nauke. Szotrudnyicsesztvo vengerszkij i szovetszkij isztorikov. Red.: Mucsi Ferenc. In: *Studia Historica*, 1977. 67–88.; *Uő*: Ot „nacio hungarika” k vengerszkij nacii. In: *U isztokov formirovanyija nacij v Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevrope*. Otv. redaktor: A. Sz. Milnyikov. Moszkva, 1984; *Uő–V. I. Frejbnzon*: Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Zapadnoj, Centralnoj i Jugo-Vosztocnoj Jevrope. In: *Novaja i novejsaja isztorija*, 1986. I. sz. Tofik Iszlamo írta Magyarország újkori történetének fejezeteit az orosz nyelvű akadémiai szintézisekben is: *V. P. Susarin–T. M. Iszlamo–A. I. Puskas*: Isztorija Vengrii. T. 1–3. Moszkva, 1971–1972; *Uők*: Kratkaja isztorija Vengrii. Moszkva, 1991.
- ¹⁴ *O. V. Havanova*: Szootnosenyije religioznih i patriotyicseszkih ubezsgyenyij v vengerszkom obcsesztve v rannyeje novoje vremja. In: *Religija i polityika*. Ot antyicsnosztij k epohe Proszvescsenyija. Otv. redaktor: Ju. J. Ivonyin. Szmolenszk, 1997; *Uő*: Miklós Forgács: strihi k portretu harizmatyicseszskogo lidera. In: *Centralnaja Jevropa v novoje i novejsze vremja*. Otv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998; *Uő*: Isztoki vengerszkogo nacionalizma v polityicseszkoj kulture XVIII veka. In: *Voproszi isztorii*, 1998. 6. sz.; *Uő*: Vengerszkaja isztoriceszkaja nauka i goszdarsztvennaja polityika v mezsvojennij period: novij vzgljad na XVIII vek. In: *Kulturnaja polityika i sztrana Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi*. 1920–1950-je

godi. Ottv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1999; *Uő*: Proszvcsennije monarhi Jekatyerina II i Joszif II: Opit szoposztavlenijja. In: Vek Jekatyerini II: Rosszija i Balkani. Ottv. redaktor: I. I. Lescsilovszkaja. Moszkva, 1998; *Uő*: Vengri i nyemci v konce XVIII veka: k voproszu szkladivanyija etnokulturnih sztereotipov. In: Szlavjanye i ih szoszegyi. Szrednyije veka – rannyeje novoje vremja. Moszkva, 1999; *Uő*: Nacija, otyecsesztvo, patriotyzm v vengerszkoi polityicseszkoi kulture: dvizsenijje 1790 goda. Moszkva, 2000.

¹⁵ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994; *Uő*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000; *Uő*: Életutak találkozása 1703–1848 (Érdekes fejezetek a kulturális kapcsolatok történetéből). Piliscsaba, 2004.

¹⁶ Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798. Sárospatak, 1963; B. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkogo glavno go arhiva Minyisztversztva inosztrannih gyel). In: Russzkij Vesztnyk, 119. sz. (1875. szeptember) 179–198.; V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. In: Világtörténet, 1998. tavasz–nyár, 37–44.; *Uő*: Tokajszkije vina na carszkij sztolah (Dannije o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke). In: Meszto Rosszii v Jevrope (The Place of Russia in Europe). Redaktor: Szvák Gyula. Budapest, 1999. 227–236.; *Uő*: Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján. In: História, 1998. 5–6. sz., 41–43.

¹⁷ Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909; Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 1. sz. 95–129.; *Uő*: Obarozovanyije guszarsztva v russzkoi armii XVIII veka. In: Annales Scientiarum Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, t. 7. Budapest, 1965. 79–107.; Tardy Lajos: Máriássy kuruc lovasaitól a magyar–grúz huszárezredig. In: Históriai nyencfalatok. Budapest, 1989. 80–90.

¹⁸ V. Molnár László: Az 1750–1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetének historiográfiája. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 139–148.; *Uő*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok a XVIII. században. In: Valóság, 2001. 3. sz. 63–70.

¹⁹ Váradi-Sternberg János: Századok öröksége. Budapest–Uzgorod, 1981. 7–138.

²⁰ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 155–158.

²¹ W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Bd. I–III. Moskau, 1813–1819.

²² Ja. Csisztovics: Isztorija pervih megycinszkij skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1883; *Uő*: Ocserki iz isztorii megycinszkij ucsereszgyenyij XVIII veka. Szankt-Petyerburg, 1883.

²³ Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, 1960; *Uő*: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkij medicinszkij szvjazej. Moszkva, 1976; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Budapest–Piliscsaba, 1997. 227–255.

²⁴ Tardy Lajos: Orlay János, 1770–1829. In: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (rövidítve: OTKK), 13. (1959) 89–160.; *Uő*: Két magyarországi jövevény II. Herakliusz fővárosában (Reineggs Jakab és Koháry János). In: Kaukázusi magyar tükkör. Budapest, 1988. 228–250.

²⁵ Szilvay Konstantin: Keresztúri Ferenc (1735–1811). In: OTKK, 21–22. (1961) 54–103.; *Uő*: Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban. In: Orvosi Hetilap, 1960. 28. sz. 1003–1005.

²⁶ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815 gg.). Joskar-Ola, 1994. 26–56.; *Uő*: Vengerszkije vracci v Rosszii (1750–1815 gg). In: Studia Slavica, t. 38. (1993) 3–4. sz., 271–309.; *Uő*: Magyar medikusok II. Katalin Oroszországában (Kapcsolattörténeti portrévázlatok). In: A Kárpát-medence vonzásában (Tanulmánykötet Polányi Imre emlékére). Szerk.: Fischer Ferenc, Hegedűs Katalin, Majoros István, Vonyó József. Pécs, 2001. 543–566.

²⁷ Életéről és tudományos teljesítményéről részletesebben: Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. In: Orvosi Hetilap, 1938. 839–841.; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál orvos és filológus. In: Orvosi Hetilap, 1964. 30. sz.; *Uő*: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. In: OTKK, 50 (1969) 13–22.; *Uő*: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. In: Janus, 1964. 151–159.; *Uő*: Fejezetek, 41–57.; *Uő*: Glavi, 59–80.

²⁸ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 49–53.

²⁹ Uo. 54–56.

³⁰ Keresztúri Ferenc orvosi és egyetemi tanári tevékenységét tárgyaló munkák: Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis, Paedagogia et Psychologia (Szeged), 1956. 83–91.; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek, 86–102.; *Uő*: Glavi, 119–142.; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből, 233–239.; V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 41–48.; *Uő*: Vengerszkij ucsonij F. F. Keresztúri (1738–1811) v Moszkovszkom unyiverszityete. In: Vesztnyk MGU, szerija Isztorija, 1994. 6. sz. 61–68.; *Uő*: Moszkovszkaja karjara professzora F. Keresztúri (1738–1811). In: Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve). Szerk.: Majoros István. Pécs, 2000. 89–99.

- ³¹ Orlay János oroszországi karrierjére vonatkozóan lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János. In: OTKK, 13 (1959) 89–160.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 133–163.; *Uők*: Glavi, 181–217.; V. *Molnár László*: Adalékok Orlay János oroszországi tevékenységéhez. In: Világtörténet, 2000. tavasz–nyár, 73–81.; *Uő*: Megyik i pedagog Janos Orlai (1770–1829) v Rosszi. In: Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve). Szerk.: Bebesi György. Pécs, 2001. 198–216.
- ³² Koritár György életútjának rövid leírását lásd: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 164–177.; *Uők*: Glavi, 218–234.; V. *Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 66.
- ³³ V. *Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, 54–56.
- ³⁴ W. M. Richter: i. m. I. 373.
- ³⁵ Zékány János tevékenységéről: *Takáts Sándor*: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, é. n. 369–379.; *Váradi-Sternberg János*: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzszenyii Petra I. In: Naukovi zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku, t. 14. Bratislava, 1986. 33–49.
- ³⁶ F. I. Janković életművéről részletesebben: V. *Molnár László*: F. I. Janković és a délvidéki szerb iskolatípus. In: Iskolakultúra, 1995. 15–17. sz. 98–109.; *Uő*: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. In: Pedagógiai Szemle, 1984. 10. sz. 974–984.; *Uő*: F. I. Janković – iskolareformer a felvilágosodás szellemében. In: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 69–98.; *Uő*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, 57–81.; *Uő*: O gyejatyelnosztij F. I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii. In: Studia Slavica, t. 37. (1991–1992) 235–260.
- ³⁷ *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; *Uő*: A Balugyánszky-vita. In: Századok, 1958. 1–4. sz. 348–363.; J. M. *Koszacevszkaja*: M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszitet pervoj csetvertyj XIX veka. Leningrad, 1971.
- ³⁸ V. M. *Zverev*: Pjotr Dmitrijevics Logyij. In: Bjulleteny sztugyencseszkogo naucsnoho obscsesztva LGU. Vipuszk 2. Leningrad, 1959. 28–42.
- ³⁹ T. *Bajcura*: Zakarpatszko-ukrainszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratislava, 1971. 49–52.
- ⁴⁰ Uo. 32–33., 102–107.
- ⁴¹ Bél Mátyás oroszországi kapcsolataihoz lásd: *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980. 143.; Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rendezte: Szelestei N. László. Budapest, 1993. 146–147., 154–157., 162–165., 212., 214–215., 273–274., 275–277., 313–315.
- ⁴² *Zetényi Endre*: Hell Miksa csillagász. In: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970. 439–454.; M. *Zemplén Jolán*: Hell Miksa, a XVIII. század nagy magyar csillagásza. In: A Fizika Tanítása, 1970. 123–125.
- ⁴³ *Szénássy Barna*: Segner András matematikai tevékenysége. In: Acta Universitatis Debreceniensis VI/2. (1960) 37–42.
- ⁴⁴ P. M. *Hofer*: Ignaz von Born. Leben, Leistung, Wertung. Wien, 1956; *Szabadváry Ferenc–Szökefalvi-Nagy Zoltán*: A kémia története Magyarországon. Budapest, 1970. 155–170.; *Kosáry Domokos*: i. m. 262., 325., 385–386., 432., 494., 541., 564., 567., 621., 629–633., 636.
- ⁴⁵ *Papp Ferenc*: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. In: Filológiai Közöny, 1958. 2. sz. 346–349.; *Uő*: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. In: Magyar Nyelv, 1980. 1. sz. 1–10.
- ⁴⁶ *Németh Sámuel*: Torkos József (1710–1791). In: Soproni Szemle, 1942. 2. sz. 141–147.; *Szála Erzsébet*: Sopron tudomány- és technikátörténetéből. Sopron, 1997. 50–54.
- ⁴⁷ *Csekey István*: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. In: Filológiai Közöny, 1956. 4. sz. 460–469.
- ⁴⁸ Martinovics Ignác lemebergi (1783–1791) egyetemi tanári működéséhez: *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai I. Budapest, 1957.
- ⁴⁹ *Fenyő István*: Fessler Oroszországban. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 720–722.; *Koszó János*: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. In: Német philológiai dolgozatok, XXX. Budapest, 1915; P. *Barton*: Ignatius Aurelius Fessler. Wien–Köln–Graz, 1969.
- ⁵⁰ *Kosáry Domokos*: i. m. 614.
- ⁵¹ Tessedik tervezetét a pavlovszki gazdasági mintaiskola felállítására vonatkozóan lásd: *Tóth Lajos*: Reformjavaslatok Tessedik Sámuel szentpétervári tervezetében. In: Magyar Pedagógia, 1976. 3. sz. A szarvasi tudós ugyancsak 1803. évi, a Szabad Gazdasági Társasághoz elküldött pályázatát közli: *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. 335–357.
- ⁵² Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (Habsburg József nádor első felesége) és gyóntatópapja, Andrej Szamborszkij magyarországi tartózkodásáról legújabban: *Hankó Ildikó–Kiszely István*: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. 32–67.; V. *Molnár László*: Életutak találkozása – Tessedik és Szamborszkij (Kapcsolattörténeti adalékok két polihisztor tevékenységéhez). In: Valóság, 2002. 8. sz. 22–32.
- ⁵³ Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784.
- ⁵⁴ Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Budapest, 1888.

⁵⁵ *Thewrewk M.*: Franciscus Xaverius Kalataynak prépost báró Reviczky úrhoz Löwenbergből datált és küldött levele. In: Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. sz. 27–36.

⁵⁶ *Valentin Esterházy*: Mémoires. Paris, 1905.

⁵⁷ Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Budapest, 1988; *V. Molnár László*: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a 17. század végétől 1815-ig. In: Hungarológia, 1999. 1–2. sz. 50–83.

⁵⁸ *Váradi-Sternberg János*: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971. 43–56.; *V. Molnár László*: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Budapest, 1996. 121–135.; *Uő*: Russzkije putyesesztvennyiki, knyigi i ucsenyiki v Vengrii (1750–1815). In: Studia Slavica, t. 37. (1994) 163–202.

⁵⁹ *Tardy Lajos*: Magyarországi úti élmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 121–146.

⁶⁰ *Bor Kálmán*: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban, 1780–1824. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 86–120.

⁶¹ *V. Molnár László*: Az orosz kultúra magyar sajtóviszhangja a 18–19. század fordulóján (1780–1815). In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Budapest, 1996. 136–162.; *Uő*: Eho russzkij kulturi v vengerszkij pressze na rubezse XVIII–XIX vekov (1780–1815). In: Studia Slavica, t. 42. (1997) 1–2. sz. 69–88.

⁶² *V. Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 9.; *Uő*: Kulturális kontaktológia és történelemtanítás. In: Történelem (Módszertani Lap), 2003. 1. sz. 1–11.